

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه

راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا از دیدگاه قرآن

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر اسمعیل سلطانی

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدرضا امین

دانش پژوه:

علیرضا خوشحال

دی ۱۴۰۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

همه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس از این پایان نامه برای موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

اهداء و تقدیم

تقدیم به محضر تمامی انبیاء و اوصیاء و اولیاء و شهداء راه خدا، ویژه به سید الانبیاء مولانا محمد بن عبد الله صلی الله علیه و آله و سید الاوصیاء مولی الموحدین علی بن ابی طالب علیه السلام و سیده النساء مولاتنا فاطمه الزهراء سلام الله علیها و سیدا شباب اهل الجنة الحسن و الحسین علیهما السلام و تسعه المعصومین من ولدهم علیهما السلام. همچنین به پیشگاه ملکوتی دخت رسول خدا و ولی نعمت ما، حضرت فاطمه معصومه علیها السلام و به همه کسانی که در سنگر علم، بصیرت و جهاد، مجاهده نموده و امروز ما میراث دار آنانیم، مخصوصا رهبر کبیر انقلاب امام خمینی رحمه الله و استاد بزرگ و عزیز ما علامه محمد تقی مصباح یزدی اعلی الله مقامه و سید شهدای مقاومت، سردار دلها حاج قاسم سلیمانی رضوان الله علیه و به همه ی مادران ائمه هدی و مادران شهدا خصوصا مادر چهار شهید کربلا حضرت ام البنین علیها السلام، که همین ایام^۱، به نام و یاد همه ی این بزرگواران مزین است، و تقدیم به ارواح همه ی مومنین ویژه پدران و مادرانی که فرزندان را برای خدمت در راه خدا تربیت نمودند.

---

۱. ایام مصادف با ولادت حضرت زهرا سلام الله علیها، رحلت جانسوز حضرت ام البنین علیها السلام، ولادت رهبر کبیر انقلاب، رحلت استاد علامه مصباح و شهات سردار رشید اسلام حاج قاسم سلیمانی عزیز است.

تشکر و قدر دانی

حمد و سپاس خدای متعال را که اساتید گرانقدری را در مسیر ما قرار داد تا به یمن وجودشان بهره ای از کتاب الهی نصیب مان گردد و بتوانیم چند سطری در موضوع حسن ظن به او بنویسیم، و ما توفیقی الا بالله. و سپاس فراوان خودم را تقدیم میدارم به اساتید گرانقدرم حجت الاسلام دکتر اسماعیل سلطانی استاد محترم راهنما و همچنین حجت الاسلام دکتر محمدرضا امین استاد محترم مشاور که صبورانه و دلسوزانه زحمت راهنمایی و مشاوره‌ی بنده را در این پژوهش کشیدند. بدینوسیله از زحمات و تلاش های این دو بزرگوار تقدیر و تشکر نموده و از خدای متعال برای این دو عزیز سلامت و عاقبت بخیری خواستارم. همچنین از حضرت حجت الاسلام دکتر حاج سید احمد فقیهی آفرانی، استاد محترم داور صمیمانه تشکر و قدر دانی می‌نمایم. در خاتمه از زحمات همسر مهربان و فداکارم و فرزندان عزیزم و سایر دوستانی که به نحوی در تهیه‌ی این مجموعه با بنده همکاری داشته‌اند، تقدیر و تشکر نموده و موفقیت و سربلندی همه‌ی آنان را از خدای متعال خواهانم.

چکیده

مسئله حسن ظن به خدای متعال به جهت اهمیت فراوان و آثار آن از جمله مهمترین آن، تاثیر مستقیم بر نحوه تعامل خدای متعال با بندگان در عرصه زندگی شان و همچنین به واسطه کاستی های تحقیقی و پژوهشی در این زمینه، وجه اهمیت خود را نشان میدهد. هدف این پژوهش ارائه راهکارهایی با توجه به ابعاد وجودی انسان (بینش، گرایش و کنش) و به شیوه تفسیر موضوعی از قرآن کریم، جهت تقویت حسن ظن انسان به خدای متعال می باشد. در این پژوهش بعد از تبیین مفاهیم و پرداختن به تعریف حسن ظن، در دو مرحله، که هر کدام، مکمل دیگری محسوب می گردد به بررسی موانع بینشی، گرایشی و کنشی حسن ظن به خدا و راه رفع آن و نیز موجبات بینشی، گرایشی و کنشی حسن ظن به خدا از دیدگاه قرآن می پردازیم. تعریف اصطلاحی حسن ظن به خدا در «اخلاق»، حالتی که در آن، انسان متوقع خیر از خدا بوده و به او اطمینان دارد و موضوع پایان نامه بر محور همین اصطلاح است. اعتقاد نیکو (ظن حسن) از مقومات حسن ظن است. در این پژوهش به این نتیجه رسیدیم که شرک، نفاق، نداشتن شناخت صحیح از نظام خلقت و عدم شناخت ارزش های واقعی از موانع بینشی، و تکبر، ترس مذموم، دنیاگرایی و دوستی با افراد ناباب از موانع گرایشی، و گناه مانع کنشی حسن ظن به خداست، و راه برطرف کردن هر یک تبیین شد. در مرحله ی بعد، شناخت اوصاف و افعال الهی مطرح در موضع امید و شناخت انسان نسبت به خود از موجبات بینشی، ترس ممدوح (خوف از خدا) از موجبات گرایشی، و ایمان و حسن عبادت از موجبات کنشی حسن ظن به خداست.

واژگان کلیدی: حسن ظن، خوش بینی، حسن ظن به خدا، تقویت حسن ظن به خدا، موانع حسن ظن به خدا، رفع موانع حسن ظن به خدا، زمینه های حسن ظن به خدا، توقع خیر از خدا.

فهرست مطالب

فصل اول : کلیات و مفاهیم

۳	..... ۱,۱ کلیات
۳	..... ۱,۲ مسأله تحقیق
۵	..... ۱,۳ پیشینه تحقیق
۵	..... ۱,۳,۱ پیشینه عام
۷	..... ۱,۳,۲ پیشینه خاص
۱۱	..... ۱,۴ پرسش‌های تحقیق
۱۱	..... ۱,۴,۱ پرسش اصلی
۱۲	..... ۱,۴,۲ پرسش‌های فرعی
۱۲	..... ۱,۵ فرضیه تحقیق
۱۲	..... ۱,۶ ضرورت تحقیق
۱۲	..... ۱,۷ روش تحقیق
۱۲	..... ۱,۸ مفاهیم
۱۲	..... ۱,۸,۱ راهکار
۱۳	..... ۱,۸,۲ تقویت
۱۳	..... ۱,۸,۳ حسن ظن
۱۳	..... ۱,۸,۳,۱ مفهوم لغوی
۱۳	..... ۱,۸,۳,۱,۱ واژه «حُسن»
۱۳	..... ۱,۸,۳,۱,۲ واژه «ظن»
۱۴	..... ۱,۸,۳,۱,۳ جمع بندی معنای لغوی ظن (کتب لغت)

- ۱,۸,۳,۱,۴ ترکیب واژه «حسن» و «ظن» و معنای لغوی آن..... ۱۴
- ۱,۸,۳,۱,۵ کاربردهای قرآنی واژه «ظن»..... ۱۵
- ۱,۸,۳,۱,۶ منشأ حصول ظن در کاربرد های قرآنی..... ۲۰
- ۱,۸,۳,۱,۷ جمع بندی کاربردهای قرآنی واژه «ظن»..... ۲۲
- ۱,۸,۳,۲ مفهوم اصطلاحی..... ۲۳
- ۱,۸,۳,۲,۱ مفهوم ترکیب وصفی «ظن الحسن» در قرآن..... ۲۳
- ۱,۸,۳,۲,۲ اصطلاح اخلاقی «حسن ظن»..... ۲۳
- ۱,۸,۳,۲,۳ رابطه‌ی ترکیب اضافی (حسن ظن) و ترکیب وصفی (ظن حسن)..... ۲۷
- ۱,۸,۳,۲,۴ جمع بندی معنای اصطلاحی..... ۳۰
- ۱,۸,۳,۳ عبارات همسو..... ۳۰
- ۱,۸,۳,۴ عبارات متقابل..... ۳۱

فصل دوم: موانع حسن ظن به خدا و راه برطرف نمودن آن

- ۲,۱ موانع بینشی حسن ظن به خدا و راه برطرف نمودن آنها..... ۳۵
- ۲,۱,۱ باور شرک آمیز..... ۳۷
- ۲,۱,۱,۱ راه برطرف نمودن این مانع..... ۳۹
- ۲,۱,۲ نفاق و بیمار دلی..... ۴۱
- ۲,۱,۲,۱ راه برطرف نمودن این مانع..... ۴۵
- ۲,۱,۳ نداشتن شناخت صحیح از نظام خلقت..... ۴۶
- ۲,۱,۳,۱ ندانستن حکمت الهی در اعطاء یا سلب نعمت ها..... ۴۷
- ۲,۱,۳,۲ ندانستن فلسفه ی سختی ها، شداید و شرور..... ۴۸
- ۲,۱,۳,۳ راه برطرف نمودن این مانع..... ۴۹
- ۲,۱,۴ عدم شناخت ارزش های واقعی..... ۵۲
- ۲,۱,۴,۱ راه برطرف نمودن این مانع..... ۵۳
- ۲,۲ موانع گرایشی حسن ظن به خدا و راه برطرف نمودن آنها..... ۵۴

۵۵	..... ۲,۲,۱ تکبر و خودبزرگ بینی
۶۰	..... ۲,۲,۱,۱ راه برطرف نمودن این مانع
۶۲	..... ۲,۲,۲ ترس مذموم
۶۴	..... ۲,۲,۲,۱ راه برطرف نمودن این مانع
۶۵	..... ۲,۲,۳ دنیا گرایی و دل بستن به امور مادی
۶۷	..... ۲,۲,۳,۱ راه برطرف نمودن این مانع
۶۹	..... ۲,۲,۴ دوستی با افراد ناباب
۷۰	..... ۲,۲,۴,۱ راه برطرف نمودن این مانع
۷۱	..... ۲,۳ موانع کنشی حسن ظن به خدا و راه برطرف نمودن آنها
۷۱	..... ۲,۳,۱ معصیت و گناه
۷۱	..... ۲,۳,۱,۱ راه برطرف نمودن آن
۷۱	..... ۲,۳,۱,۱,۱ تعمیق شناخت خدا و تثبیت ایمان به او
فصل سوم: زمینه های حسن ظن به خدا	
۷۴	..... ۳,۱ زمینه های بینشی حسن ظن به خدا
۷۴	..... ۳,۱,۱ شناخت خدا
۷۵	..... ۳,۱,۱,۱ شناخت اوصاف الهی
۷۸	..... ۳,۱,۱,۱,۱ علم الهی (نسبت به بندگان)
۸۰	..... ۳,۱,۱,۱,۲ حکمت الهی
۸۲	..... ۳,۱,۱,۱,۳ خطاپوشی و مغفرت الهی
۸۶	..... ۳,۱,۱,۱,۴ رحمت الهی
۸۸	..... ۳,۱,۱,۲ شناخت افعال الهی
۸۸	..... ۳,۱,۱,۲,۱ امید دادن خداوند به بندگان
۹۵	..... ۳,۱,۱,۲,۲ فعل خداوند در مواجهه با افراد دارای حسن ظن و سوء ظن به او
۹۹	..... ۳,۱,۲ شناخت انسان نسبت به خود

۱۰۲	.....	۳,۲ زمینه‌های گرایش حسن ظن به خدا
۱۰۲	.....	۳,۲,۱ ترس ممدوح
۱۰۲	.....	۳,۲,۱,۱ خوف از خدا
۱۰۵	.....	۳,۳ زمینه‌های کنشی حسن ظن به خدا
۱۰۵	.....	۳,۳,۱ ایمان
۱۰۷	.....	۳,۳,۲ حسن عبادت
۱۱۱	.....	خاتمه
۱۱۱	.....	۴,۱ نتایج
۱۱۳	.....	۴,۲ پیشنهادها
۱۱۵	.....	فهرست منابع
۱۱۶	.....	۵,۱ کتاب
۱۲۲	.....	۵,۲ مقالات
۱۲۲	.....	۵,۳ سایت‌ها
۱۲۲	.....	۵,۴ نرم افزارها

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱,۱ کلیات

۱,۲ مسأله تحقیق

انسان در درجه اول هنگامی که توجه می‌کند چون از آغاز آفرینش و ورود به جهان خود را در دریای عنایات و الطاف و نعمت‌های الهی می‌بیند، حسن ظن به خدای متعال را در خود می‌یابد. به عبارت دیگر حسن ظن به خداوند متقاضی فطرت و عقل انسانی است، چرا که خدا را ولی نعمت خود می‌یابد، فقط کافی است پرده‌های غبار گرفته‌ی جهل و غفلت از برابر عقل آدمی زدوده شود.

این مسئله در آیات و روایات از نشانه‌های مهم ایمان و از وسایل مهم در نجات و سعادت انسان بوده و از ناحیه خدای متعال آثار مثبت فراوان و مبارکی در زندگی انسان دارد تا آنجا که در روایتی از پیامبر اکرم صلی الله و علیه و آله می‌خوانیم: لیس من عبد یظن بالله خیرا الا کان عند ظنه به، بنده‌ای نیست که به خدا گمان خیر برد مگر اینکه خدا طبق همان گمانش با او رفتار می‌کند^۱.

اما در فراز و فرود زندگی دنیا به جهات مختلفی مانند مشکلات و مصائب، دنیا زدگی، غفلت و ... مسئله حسن ظن به خدا در انسان تضعیف شده و به نقطه مقابل آن یعنی سوء ظن به خدا مبدل می‌گردد کما اینکه طبق آیه ۶ سوره فتح «وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ» در افراد منافق و مشرک وجود این مسئله یعنی سوء ظن به خدا تایید شده و به صراحت مورد ملامت و نکوهش قرار گرفته‌اند.

این پژوهش به دنبال راهکارهایی است که نگذارد حسن ظن به خدا در انسان تضعیف گردد بلکه راهکارهایی را از نگاه قرآن یافته و ارائه دهد که به تقویت آن بیانجامد.

البته در کنار این مبحث به مباحثی چون تعریف حسن ظن به خدا می‌پردازیم و در ضمن مباحث، به ویژگی‌هایی که اگر در فرد باشد، نشان از حسن ظن به خداست، نیز پرداخته خواهد شد.

عبارت «حسن ظن» در زبان فارسی به معنای حسن نیت، نیک اندیشی، خوش گمانی و نیکوگمانی آمده است^۲. برخی آن را به نیک‌انگاری درباره خداوند، فعل و انفعالات جهان و مؤمنین معنا کرده‌اند^۳. و آن حالتی است که آدمی با آن مطمئن باشد و متوقع خیر باشد. مقصود ما از حسن ظن به خدای متعال، نیک اندیشی درباره خداوند، و افعال او و توقع خیر از او داشتن و اطمینان به اوست.

۱. سید هاشم بن سلیمان بحرانی، *البرهان فی تفسیر القرآن*، ج ۴ ص ۷۸۴.

۲. علی اکبر دهخدا، *لغت نامه دهخدا*، ذیل واژه ی «حُسن ظن».

۳. ر.ک: محمد معین، *فرهنگ فارسی*، ج ۱، ص ۱۴۵۷، حسن انوری / *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن، ج ۴، ص ۲۸۹۰ /

علی رضایی بیرجندی، *خوش بینی در متون و فرهنگ اسلامی*، تهران، ص ۳۱.

اصطلاح «حسن ظن» و مقابل آن «سوء ظن» در قرآن کریم دقیقاً به همین شکل نیامده، اما مضمون آن دو در برخی آیات وجود دارد مانند آیه ۱۲ سوره نور «لَوْ لَا إِذِ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» که از آن می‌توان عبارت «ظن خیر» و در نقطه مقابل در آیات ۶ و ۱۲ سوره فتح «وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا (۶) بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَزُيِّنَ ذَٰلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا (۱۲)» عبارت «ظن سوء» وجود دارد، که ملازم همان معناست.

بنابراین سوالی که ما در این تحقیق دنبال پاسخ گویی آن هستیم از این قرار است که، راهکارهای تقویت نیک اندیشی به خدای متعال از منظر قرآن کریم چیست؟

دلیل این که ما در عنوان مساله از واژه ی تقویت استفاده نمودیم نه ایجاد و تقویت، بدین جهت است که ما قائلیم که طبق بیان خود خدای متعال، خداشناسی به صورت فطری (طبق آیه ی میثاق و فطرت) در انسان نهادینه شده است. هرگاه انسان خدای را در خود بیابد و توجه به اسماء و صفات و افعال او یابد، چون ذات خدا مستجمع جمیع صفات جمالیه و جلالیه است قطعاً به او حسن ظن خواهد داشت.

پس همانگونه که خداشناسی در فطرت انسان نهادینه شده و موجود است، و برای اعتقاد به خدا (نسبت به فرد غیر معاند) صرف توجه کافی است که اعتقاد فطری انسان تقویت گردد؛ همانگونه در مورد حسن ظن به خدا نیز می‌توان همین سخن را گفت که اصل آن در انسان موجود است ولی باید تقویت کرد، چون ریشه اش به خداشناسی که امری فطری است، بر می‌گردد.

جالب است که قرآن کریم، هنگامی که در آیه ۶۵ سوره ی مبارکه عنکبوت به فطرت و سرشت انسانی و تجلی نور توحید در درون جان انسانها در بحرانی ترین حالات، می‌پردازد؛ می‌فرماید: «فَإِذَا رَكبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ» یعنی هنگامی که بر سوار بر کشتی شوند، خدا را با اخلاص می‌خوانند (و غیر او را فراموش می‌کنند). قرآن کریم توجه افراد به خدا را قرین با خواندن خالصانه ی خدا می‌آورد، این نشان می‌دهد که آنان در آن هنگام (علاوه بر توجه به خدا)، حسن ظن به خدا نیز دارند. چرا که در این اندیشه اند که خدای متعال آنان را به ساحل نجات خواهد رساند.

در این پژوهش مسأله راهکارهای تقویت حسن ظن به خداوند دارای دو مرحله است در مرحله اول موانع حسن ظن به خداوند شناسایی و تبیین و راه برطرف کردن آن روشن می‌شود و در مرحله بعد زمینه ها حسن ظن به خداوند تبیین شده تا بواسطه ی آنها بتوان به حسن ظن به خدا دست یافت، زیرا برای تحقق هر چیزی، نخست باید موانع از سر راه برداشته شود و سپس زمینه های تحقق آن چیز فراهم گردد به اصطلاح فلسفی باید مانع مفقود و مقتضی موجود باشد. این دو جهت علاوه براینکه برای تحقق وجود یک شیء حیاتی است،

برای تداوم وجود آن هم لازم است بنابراین اگر این شیئی موجود بخواهد رشد یابد و تقویت شود، همین دو جهت لازم، باید مراعات شود.

چنانچه بیان شد راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا عبارتند از: رفع موانع و ایجاد زمینه‌ها و موجبات آن و از آنجایی که نفس انسان دارای سه بعد بینشی، گرایشی و توانشی است، هر یک از دو مرحله‌ی پیش گفته (رفع موانع و ایجاد زمینه‌ها) را با توجه به این سه بعد مورد پژوهش قرار خواهیم داد. البته از آنجایی که توانایی‌های انسان در رفتار و کنش وی بروز و ظهور می‌یابد بجای بُعد توانشی، به موانع و زمینه‌های کنشی حسن ظن به خداوند خواهیم پرداخت.

از طرفی نیز، چون دیدگاه قرآن کریم در این موضوع مد نظر ماست، لذا روش این پژوهش به شیوه‌ی تفسیر موضوعی است.

۱,۳ پیشینه تحقیق

جهت یافتن پیشینه مسئله مورد تحقیق در میان کتب و مقالات و پایان‌نامه‌های بسیاری جستجو صورت گرفت اما اثری که مستقلاً در این باب نوشته شده باشد یافت نشد، اما مواردی وجود داشت که مسئله مورد تحقیق را در ذیل مباحث خود مطرح کرده بودند و مشتمل بر برخی مباحث مسئله تحقیق ما بودند که در ذیل تحت دو عنوان پیشینه‌ی عام و پیشینه‌ی خاص، بدان خواهیم پرداخت:

۱,۳,۱ پیشینه عام

مقصود ما از پیشینه عام، منابعی است که از مسأله مورد بحث سخن گفته ولی قرآنی نیست و یا از مقدمات مسأله سخن گفته است طبق این معیار تنها یک پایان‌نامه و دو مقاله یافت شد که عبارت است از:

۱. پایان‌نامه

۱. «حسن ظن به خدا» نویسنده: فاطمه عقیلی رنالی، استاد راهنما: مریم بلوچیان، حوزه‌ی علمی‌ی نفسیه اصفهان، ۱۳۸۴.

نویسنده مباحث مد نظر خود را در این پایان‌نامه در قالب شش فصل تنظیم نموده است. فصل سوم را به مبحث رجاء و حسن ظن به خداوند اختصاص داده است. فصل چهارم به حسن ظن و سوء ظن به خدای متعال از طریق آیات قرآن و تفسیر آنها و فصل پنجم به حسن ظن و سوء ظن به خدای متعال از طریق روایات می‌پردازد. در نهایت فصل ششم به نحوی آثار و تبعات حسن ظن به خدا را در قالب چند داستان کوتاه می‌آورد.

بررسی:

این پایان‌نامه به دلیل کلی بودن و مسئله محور نبودن، به کلیاتی در زمینه حسن ظن به خداوند می‌پردازد چنانکه در عنوان نیز از دیدگاه قرآن نیامده است در متن نیز تکیه نویسنده بر تبیین دلالت

آیات قرآن در خصوص موضوع مورد پژوهش نبوده است. افزون بر این، برخی مطالب مانند بیان داستان های کوتاهی که مشتمل بر آثار حسن ظن به خدا هستند گرچه می توانند از راهکارهای تقویت حسن ظن باشند ولی بحث قرآنی نبوده بلکه از راهکارهای عرفی تبلیغی هستند.

۲. مقالات

۱. بدر الدین، محسن، «حسن ظن»، دانشنامه پژوهه پژوهشکده ی باقر العلوم، ۲۴ آبان ۱۳۹۳
در این مقاله مباحثی چون تعریف حسن ظن، اهمیت و ارزش حسن ظن، نتایج و ثمرات حسن ظن، اقسام حسن ظن، راههای دستیابی به حسن ظن در ۶ مورد (پرستش نیکو، ترتیب اثر ندادن به سوء ظن (بی اعتنائی)، پرهیز از پیش داوری، توجه به حضور خدا در هستی، نیک انگاری، نیکو کاری) به صورت مختصر آمده است.

بررسی:

این مقاله، هرچند راههایی را برای دستیابی به حسن ظن برشمرده است اما اولاً به صورت روشن بیان نشده است که موارد یاد شده، برای دستیابی به کدام یک از اقسام حسن ظن می باشد. ثانیاً در کنار موارد بیان شده فقط به ذکر یک یا چند حدیث و ترجمه ی آن اکتفا شده و توضیح و تحلیلی ارائه نشده است. ثالثاً در موارد احصاء شده دیدگاه قرآن کریم مدنظر قرار نگرفته است.

۲. دهنوی، سید محسن، «حسن ظن به خداوند»، واحد پژوهش مجمع جهانی صادقیین علیهما السلام، ۲۷ تیر ۱۳۹۷

در این مقاله به مباحث ذیل پرداخته شده است:

تعریف و تبیین حسن ظن، اهمیت و جایگاه حسن ظن به خدا، آثار حسن ظن به خدا و عوامل دستیابی به حسن ظن به خدا.

در بخش عوامل دستیابی به حسن ظن به خدا سه مورد از عوامل (ایمان و سلامت قلب، امید به خدا و پرستش نیکو) ذکر شده است.

بررسی:

این مقاله عوامل دستیابی به حسن ظن به خدا را با توجه به چند روایت مورد بحث قرار داده و سه مورد از آن عوامل را برای آن برشمرده است. نکته ای که در مورد این پژوهش وجود دارد آن است که دیدگاه قرآن کریم در این موضوع مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است.

این مقاله باتوجه به آن که عوامل حسن ظن به خدا را مورد بررسی قرار داده جزء پیشینه ی پژوهش محسوب می گردد ولی به جهت آن که با رویکرد قرآنی به مساله نظر نداشته است، در زمره ی پیشینه ی عام تحقیق ما به حساب می آید.

۱,۳,۲ پیشینه خاص

مقصود ما از پیشینه خاص، منابعی است که همه یا بخشی از آن به مساله ی مورد پژوهش ما پرداخته اند. یعنی آن منابعی که به دنبال دستیابی دیدگاه قرآن، مساله راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا را مورد پژوهش قرار داده اند.

۱. کتاب ها

۱. «بررسی سوء ظن و حسن ظن به خدا و خلق در آیات و روایات» نوشته اعظم السادات حسینی، نشر جامعه القرآن الکریم، قم ۱۳۸۷.

این کتاب در دو بخش تألیف شده است؛ بخش اول مباحث مربوط به سوء ظن و حسن ظن به خدا، در قالب پنج فصل و بخش دوم مباحث مرتبط با سوء ظن و حسن ظن به مردم نیز در قالب پنج فصل پرداخته شده است.

نویسنده در بخش اول کتاب و در اولین فصل پنج منشأ از منشأهای سوء ظن به خدای متعال را ذکر کرده (از صفحه ۱۷ تا ۴۱) که عبارت است از: شرک، دنیازدگی، جبرگرایی و ناتوانی در تحلیل حوادث، آزمایش ها و سختی ها، عدم استجابت دعا یا تاخیر آن. در ادامه این بخش در فصل چهارم کتاب مبحث حسن ظن به خدا آورده شده است. چهارمین عنوان ذیل مبحث حسن ظن به خدا، منشأهای حسن ظن به خدا است (از صفحه ۱۲۶ تا ۱۲۹).

نویسنده سه مورد از منشأهای حسن ظن به خدا را ذکر نموده که عبارت اند از: (یادآوری نعمت ها و الطاف خداوند، محکم کردن پایه های توحید، تفکر).

بررسی:

در این پژوهش مولف محترم به برخی ریشه های سوء ظن و حسن ظن به خدا پرداخته است، که هرچند عنوان راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا را ندارد ولی در زمره ی آن شمرده می شود. اما از آنجا که بررسی این موضوع هم سوء ظن و هم حسن ظن به خدا و خلق در آیات و روایات مورد نظر بوده است، به صورت بسیار جزئی و بسیار ناقص به این مقوله از دیدگاه قرآن پرداخته شده است.

۲. «خوش بینی در متون و فرهنگ اسلامی» نوشته ی علی رضایی بیرجندی، نشر فکر بکر، تهران ۱۳۹۳.

این کتاب در هفت بخش تدوین شده است، نویسنده محترم در بخش دوم آن (صفحه ۸۸-۲۰۷) خوشبینی به خدا را در قالب هفت فصل مورد بحث قرار داده، که به ترتیب به مباحث ۱- حقیقت خوش بینی به خدا، ۲- زمینه های خوش بینی به خدا، ۳- خوش بینی به خدا و

مشکلات و بیماری ها، ۴- خوش بینی به خدا و فقر، ۵- خوشبینی به خدا در جنگ، ۶- خوش بینی به خدا مرگ و قیامت، ۷- آثار خوش بینی به خدا؛ پرداخته است. نویسنده در فصل های سه و چهار و پنج ضمن اشاره به برخی از اسباب بدبینی و مسائلی که انسان ها در زندگی با آن درگیرند و نمی شود وجود آن را منکر شد، به تبیین حکمت و فلسفه این مسائل می پردازد.

بررسی:

مؤلف محترم در این کتاب به موضوعی که مظان گمان سوء به خداست اشاره می کند و برای رفع این بدگمانی تنها به تبیین حکمت این امور می پردازد و در آخرین فصل در ۲۲ صفحه (صفحه ۲۰۷-۱۸۵) آثار خوش بینی به خدا را بیان می دارد. به رغم اینکه در این پژوهش به مناسبت، از آیات شریفه قرآن کریم استفاده شده است ولی هم به لحاظ قلمرو، همه آیات را بررسی نکرده و نیز به لحاظ روش، ایشان در بررسی آیات و استخراج نظر قرآن، روش تفسیر موضوعی نبوده است.

۲. پایان نامه ها

۱. «حسن ظن و سوء ظن از دیدگاه آیات و روایات» نویسنده: معصومه ذوالفقاری، مجتمع علمی آموزشی علوم اسلامی خواهران، جامعه الزهرا (س) ۱۳۷۷
این پایان نامه از دو فصل به ترتیب حسن ظن و سوء ظن تشکیل شده است. در فصل اول در بخش سوم به موضوع حسن ظن به خدا می پردازد و در فصل دوم در بخش دوم به مبحث سوء ظن به خدا می پردازد. ایشان در ادامه در صفحه ۴۹ به دو مورد از ریشه های سوء ظن به خدا (کفر و شرک) با یک تبیین مختصر در حد یک صفحه اشاره می کند و در پایان فقط به ذکر یک آیه شریفه (سوره فتح ۶) با ترجمه آن، بدون هیچ تحلیلی بسنده می کند.
بررسی:

این ریشه های سوء ظن به خدا که در این پایان نامه مطرح شده، مانع حسن ظن به خدا محسوب می گردد که رفع آن را می توان راهکاری برای تقویت حسن ظن آورد. اما ایشان در ضمن آن فقط با اشاره به یک آیه و ترجمه ی آن اکتفا نموده و با روش تفسیر موضوعی به این بحث نپرداخته اند، ضمن این که در مبحث ریشه های سوء ظن به خدا موارد دیگری را هم می توان برشمرد.

۲. «گمان های انسان نسبت به خدای متعال و آثار و احکام آن از منظر قرآن» نوشته علی کریمی پور استاد مشاور؛ سید محمد حسینی طه ۱۳۹۶

این پایان نامه در چهار بخش (۱. مفاهیم و کلیات ۲. عوامل حسن ظن و سوء ظن نسبت به خدا ۳. آثار و احکام گمان های انسان ۴. راه های پیشگیری و درمان سوء ظن) تنظیم شده است.

بخش دوم را (صفحه ۳۱ تا ۷۶) در قالب دو گفتار آورده اند:

گفتار اول، عوامل حسن ظن به خدا از منظر آیات است، که با ذکر پنج عامل (عوامل اعتقادی و معرفتی، شناخت انسان و رابطه ی خدا با او، شناخت وعده های الهی و ایمان به آن، شناخت جهان و نظام مندی حاکم بر آن، توجه به رازقیت خداوند) بدان پرداخته است.

گفتار دوم مشتمل بر عوامل سوء ظن به خدا از منظر آیات است که تبیین آن با ذکر چهار عامل که عبارت اند از: ناامیدی از رحمت الهی، تردید در علم و قدرت خداوند، عدم ایمان به عمل خدا به وعده هایش، شریک قرار دادن برای خداوند؛ صورت گرفته است.

بخش چهارم پایان نامه نیز در قالب دو گفتار آورده شده است:

گفتار اول: راه های پیشگیری (۳مورد: عبادت خدا، توجه به حضور خدا، یاد نعمت های خدا) گفتار دوم: راه های درمان سوء ظن (شش مورد: باور به مجازات های اخروی، نگرش مثبت به زندگی، ایمان، تقوی، پرهیز از ایجاد بستر بد گمانی، پاکی و طهارت) پرداخته است.

بررسی:

ایشان هرچند به برخی از راهکارها در زمینه ی تقویت حسن ظن به خدا پرداخته اند (اگرچه با چنین عنوانی آورده نشده است) اما همانطور که خود نویسنده محترم در چکیده آورده هدف اصلی در این پژوهش اثبات لزوم و ضرورت حسن ظن به خدا، آثار و تبعات آن بوده است و راهکارهای تقویت حسن ظن به خداوند از اهداف اصلی وی نبوده است در حالی که اولاً راهکارهای تقویت هدف اصلی پژوهش ماست، ثانیاً روش ورود به بحث و دسته بندی ایشان هم متفاوت و با شیوه ی تفسیر موضوعی نبوده است.

۳. «حسن ظن به خدا و نقش آن در تربیت و سلوک اخلاقی» نوشته سید محمد حسین اردستانی زاده استاد راهنما سید رضا میرمعینی ۱۳۹۸.

این پایان نامه از مفاهیم و کلیات و سه فصل (حسن ظن به خدا، چیستی تربیت و سلوک اخلاقی، نقش حسن ظن به خدا در تربیت اخلاقی) شکل گرفته است.

در فصل اول مبحث «حسن ظن به خدا» مورد پژوهش قرار داده شده و مباحثی چون مفهوم شناسی حسن ظن، اقسام حسن ظن، مصادیق حسن ظن به خدا، حسن ظن به خدا در آیات، حسن ظن به خدا در روایات، عوامل ایجاد حسن ظن به خدا (۴مورد: ایمان و یقین، یادآوری نعمت ها و الطاف خداوند، تفکر در جایگاه و آثار حسن ظن به خدا و عبادت) و زدودن عوامل سوء ظن به خدا (۶ مورد: کفر و شرک و نفاق، دنیازدگی، جبر گرایی و ناتوانی در تحلیل حوادث آزمایش آزمایش ها و سختی ها، عدم استجاب دعا یا تأخیر آن، حسن ظن به خدا افعال اختیاری) آورده شده است

بررسی:

هدف اصلی مولف محترم در این پژوهش بررسی آثار و نقش حسن ظن به خدا در سلوک اخلاقی است، ایشان در ذیل مباحث خود به دو مبحث مهم عوامل حسن ظن به خدا و زدودن عوامل سوء ظن به خدا می‌پردازند، ایشان هرچند در این قسمت به برطرف کردن موانع و فراهم کردن زمینه حسن ظن به خدا پرداخته است اما گذشته از این که موانع و زمینه‌ها در آنچه ذکر شده، خلاصه نمی‌شود، نحوه‌ی ورود به بحث نیز متفاوت است چرا که قصد ما در پژوهش حاضر، پرداختن به راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا با توجه به سه بعد نفس انسان و با روش تفسیر موضوعی است.

۴. «تبیین آثار سوء ظن از دیدگاه آیات و روایات» نوشته علی زارعی، استاد راهنما علی رحمانی

سبزواری رساله علمی سطح سه مرکز مدیریت حوزه علمیه قم سال ۱۳۹۸.

این پایان نامه درشش فصل نگاشته شده است: ۱. مفهوم شناسی ۲. انواع و اقسام سوء ظن و قلمرو آن ۳. ریشه‌ها و عوامل پیدایش سوء ظن ۴. آثار و پیامدهای سوء ظن در قرآن و روایات ۵. راه های درمان سوء ظن ۶. بررسی حکم شرعی سوء ظن از نظر اسلام.

فصل سوم این پژوهش شامل سه گفتار است: ۱. عوامل سوء ظن به خدا (نه مورد در ۲۹ صفحه (۴۷-۷۶)) ۲. عوامل سوء ظن به خلق ۳. عوامل سوء ظن به خود.

عوامل نه گانه ای که برای سوء ظن به خدا آورده اند، عبارت است از: شرک و نفاق، همنشین بد، دنیا گرایی، آزمایش و ابتلائات، عدم استجابت دعا، جبرگرایی، عدم توکل، ضعف ایمان، بزرگ بینی دشمن و ضعف در جهاد.

بررسی:

همچنانکه خود مولف ذیل عنوان هدف پایان نامه بیان می کند: هدف بیان سطح اهمیت این رذیله اخلاقی و میزان تخریب اخلاقی آن در جامعه، ارائه ی توضیح دقیقی از دامنه ی سوء ظن و بیان مرز های حرام و حلال این موضوع و راهکار درمانی آن است.

این پایان نامه در فصل سوم ذیل عنوان عوامل سوء ظن به خدا، ۹ مورد از عوامل سوء ظن به خدای متعال را در ۲۹ صفحه (۴۷-۷۶) ذکر و بحث نموده و در فصل پنجم (راههای درمان سوء ظن) از بین موارد ذکر شده فقط یک مورد (توجه به قدرت و رحمت و حکمت پروردگار) را می‌توان در زمره‌ی درمان سوء ظن نسبت به خدا دانست و سایر موارد بیان شده برای درمان سوء ظن، نسبت به اجتماع و جامعه است.

لذا اگرچه تعدادی از عوامل سوء ظن به خدا که از موانع حسن ظن به خدا محسوب می‌شود در این پایان نامه آورده شده ولی راه برطرف کردن این موانع که راهکاری برای تقویت حسن ظن به خداست، در آن تبیین نگردیده است.

۵. سوء ظن و راه های پیشگیری و درمان آن از منظر آیات و روایات نوشته حسن حسینی منفرد رساله علمی سطح ۳ سال ۱۳۹۸.

مؤلف محترم در سه فصل مطالب را تنظیم نموده است: ۱. کلیات و مفاهیم ۲. سوء ظن به خدا ۳. سوء ظن به دیگران

در فصل دوم در ۳۹ صفحه (۴۲-۸۱) به سوء ظن به خدا پرداخته و سه مبحث را مورد بررسی قرار داده است:

الف: علل و منشاء سوء ظن به خدا (چهار مورد) شرک، نفاق، عدم استجاب دعا، دنیازدگی و تنگی معیشت.

ب: پیامدهای سوء ظن به خدا (۶ مورد) کسالت در عبادت، گرایش به گناه، فرار از جهاد دفاعی، ترس از فقر، بخل و امساک، فرار از ازدواج.

ج: پیش گیری و درمان سوء ظن به خدا (چهار مورد) ۱- یادآوری او صاف و الطاف خدا ۲- توجه به رازقیت خدا ۳- توجه به آیات و روایات مربوط به سختی ها و آزمایش ها ۴- بالا بردن افکار توحیدی.

بررسی:

این پایان نامه به مواردی از عوامل سوء ظن که همان موانع حسن ظن در پژوهش ماست؛ پرداخته و چهار مورد از راه های درمان را بیان نموده است اما اولاً موارد معدودی را ذکر نموده که امکان افزودن بر آن وجود دارد و ثانیاً با توجه به ابعاد نفس انسان و به روش تفسیر موضوعی به این مساله نپرداخته است، لذا پژوهش حاضر علاوه بر این که به موانع و زمینه های حسن ظن به خدا خواهد پرداخت، آن ها را و با روش تفسیر موضوعی مورد بحث و بررسی قرار خواهد داد.

بررسی آثار مذکور نشان می دهد تاکنون اثری که راهکارهای تقویت حسن ظن به خدای متعال از دیدگاه قرآن کریم را به صورت جامع و نظامند با توجه به ابعاد سه گانه بینشی، گرایشی و کنشی نفس انسان و به روش تفسیر موضوعی بررسی کند، تدوین نشده است. اگر چه برخی از عناوین مطرح شده در این منابع قریب به مساله ی مورد پژوهش ماست ولی اولاً از جهت حجم و مقداری که به آن پرداخته شده و تحلیلی که ارائه شده است، ثانیاً از جهت توجه به دیدگاه آیات و روایات و ثالثاً به لحاظ توجه و رعایت شیوه ی تفسیر موضوعی در آن اثر، با پژوهش صورت گرفته متفاوت است، لذا با توجه به این جهات تدوین این پژوهش ضروری می نماید.

۱,۴ پرسش های تحقیق

۱,۴,۱ پرسش اصلی

راهکارهای تقویت حسن ظن انسان به خدا از دیدگاه قرآن کدام اند؟

۱,۴,۲ پرسش‌های فرعی

- ۱ ماهیت حسن ظن به خدا چیست؟
- ۲ موانع حسن ظن به خدا که برای تقویت حسن ظن باید آن را برطرف نمود کدام است؟
- ۳ زمینه‌های حسن ظن به خدا که وجود آن موجب تقویت حسن ظن به خدا می‌گردد کدام است؟

۱,۵ فرضیه تحقیق

این تحقیق به دلیل اکتشافی بودن، فاقد فرضیه است.

۱,۶ ضرورت تحقیق

به دو جهت انجام این تحقیق لازم است :

در ابتدا به جهت اهمیت و ضرورت ذاتی خود مساله ی راهکارهای حسن ظن به خداست، چرا که راهکارهای تقویت حسن ظن به خدا در سعادت و کمال انسان موثر است، زیرا هنگامی که شخص بد گمان به خدای متعال باشد اعمال و رفتار مناسب با کمال از وی صادر نمی شود و از سعادت باز می ماند در حالی که خوش گمانی به خدای متعال سبب صدور اعمال و رفتار موافق با کمال و مرضی خدای متعال شده و آثار مبارکی را از جمله جلب عنایات ویژه ی الهی طبق بیان روایات؛ در وجود انسان و زندگی او به بار می آورد. جهت دوم در ضرورت تحقیق از این مساله، وجود خلا و کاستی در تحقیقات انجام شده است چرا که اولاً اصل این مساله و ثانیاً پرداختن به آن، با توجه به «سه بعد بینش و گرایش و کنش، به شیوه تفسیر موضوعی»، کتاب یا پایان نامه و مقاله ای که به صورت نسبتاً جامع و مبسوط به این بحث پرداخته باشد یافت نشد.

۱,۷ روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع پژوهش که در پی کشف و توصیف و سپس تحلیل دیدگاه قرآن کریم در مورد راهکارهای تقویت حسن ظن به خداست، روش حل مسئله در این تحقیق توصیفی_تحلیلی است. طبعاً چون به دنبال استخراج دیدگاه قرآن در این پژوهش هستیم از جهتی روش حل مسئله تفسیر موضوعی است

۱,۸ مفاهیم

۱,۸,۱ راهکار

واژه راهکار کلمه ای ترکیبی از «راه» و «کار»؛ به مفهوم راه حل است و معادل واژه solutions در انگلیسی است.^۱ در کتاب فرهنگ فارسی، این واژه به «شیوه یا روش انجام کاری معین» معنا شده است.^۲ در این پژوهش مقصود ما از این واژه، راه ها و شیوه ها است.

۱. سایت www.parsi.wiki

۲. غلامحسین صدری افشار، نسرین حکمی، نسترن حکمی، فرهنگ فارسی، ذیل واژه ی «راهکار».

۱,۸,۲ تقویت

تقویت مصدر فعل قوی، به معنای نیرومند کردن، محکم کردن، پشت گرمی دادن و نیروبخشیدن^۱ نیرو دادن^۲ و به عبارتی دیگر به مفهوم توانایی دادن و توانا کردن است^۳. تقویت یک فعل محسوب می شود لذا در کتاب فرهنگ فارسی واژه «تقویت» را به عمل یا فرایند نیرو رساندن یا نیرومند کردن و همچنین به عمل یا فرآیند افزودن بر توانایی های کسی یا چیزی آورده است^۴.

۱,۸,۳ حسن ظن**۱,۸,۳,۱ مفهوم لغوی**

به جهت این که واژه «حسن ظن» مرکب اضافی است برای تبیین معنای آن، در ابتدا هر کدام از واژه ها را به صورت جدا گانه بررسی می کنیم و در انتها به جمع بندی می پردازیم.

۱,۸,۳,۱,۱ واژه «حُسن»

حُسن (بر وزن قُفل) در قاموس های عربی نیز به دو شکل معنا شده برخی آن را با استفاده از واژه مترادف یا همسو معنا کرده اند مانند «الْحُسْنُ: الْجَمَالُ» حسن به معنایی زیبایی است^۵ برخی دیگر آن را به ضد (از باب این که اشیاء با اضداد خود شناخته می شوند) تعریف کرده اند برای مثال ابن فارس، حسن را به معنای ضد قبح و زشتی دانسته است^۶. صاحب المحيط اللغه «حُسن» صفت هر چه که نیکوست می داند^۷. راغب اصفهانی می نویسد: الْحُسْنُ: عبارة عن كلِّ مبهج مرغوب فيه؛ حُسن عبارت است از هر چیزی که بهجت و شادابی آورد و انسان به سوی آن رغبت کند^۸. در لغت نامه های فارسی به ضد قبح و به معنای نیک، نیکوئی، بهجت و زیبایی معنا شده است^۹.

۱,۸,۳,۱,۲ واژه «ظن»

واژه «ظن» یکی از واژه های پر کاربرد قرآن کریم است و جایگاه مهمی در آیات اعتقادی، فقهی و اخلاقی دارد. برای دستیابی به معنای «ظن» ابتدا به سراغ کتب لغت می رویم. بیشتر لغت دانان برای واژه «ظن» دو معنای «یقین و شک» را ذکر نموده اند:

۱. روحی البعلبکی، المورد، ذیل واژه «تقویت».
۲. دکتر معین، فرهنگ معین، ذیل واژه «تقویت».
۳. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ذیل واژه ی «تقویت».
۴. غلامحسین صدری افشار، و نسرین حکمی، و نسترن حکمی، فرهنگ فارسی ذیل واژه ی «تقویت».
۵. محمد بن یعقوب فیروز آبادی، القاموس المحيط، ذیل واژه «حسن».
۶. احمد بن فارس ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ذیل واژه «حسن».
۷. صاحب، اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغة، ذیل واژه «حسن».
۸. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات ألفاظ القرآن، ذیل واژه «حسن».
۹. علی اکبر دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل واژه ی «حسن».

ابن فارس دو اصل و ریشه‌ی معنایی برای ظن بیان کرده است: یکی یقین و دیگری شک. «ظننت ظناً» یعنی یقین کردم. ... ظن به معنای یقین در فرهنگ عربی و نیز قرآن مجید فراوان به کار رفته است از جمله در سوره بقره آیه ۴۲ آمده است: «قال الَّذِينَ يظنون أَنَّهُم ملاقوا اللَّه»... اما ظن به معنای شک، عرب هر گاه به چیزی یقین نداشته باشد گوید: «ظننت الشيء»^۱.

بیشتر واژه شناسان با اختلاف در تعبیر به همین دو معنای (شک و یقین) اشاره نموده اند^۲، جز اینکه ابن سیده در یکی از کتبش دو معنا را، حسابان و عدم علم، و یقین دانسته است^۳ و در اثر دیگرش دو اصل یاد شده را شک و یقین می داند با این تفاوت که یقین مورد نظر ایشان، یقین حاصل از مشاهده نبوده بلکه یقین تدبری (حاصل از تدبر و اندیشه) است و به یقین حاصل از مشاهده واژه علم اطلاق نموده است^۴.

۱,۸,۳,۱,۳ جمع بندی معنای لغوی ظن (کتب لغت)

خلاصه آنکه آنچه از کتب لغویون استفاده می شود آن است که، «ظن» جنس آن اعتقاد است^۵، گاهی در اعتقادی که مطابق واقع است و زوال آن ممکن نیست (یقین) استعمال می شود و گاهی در اعتقاد غیر جزمی و شک استعمال می گردد، که قرینه‌ی سیاق معنا را روشن می کند و برای هر دو نیز شاهد مثال هایی ذکر نموده اند.

۱,۸,۳,۱,۴ ترکیب واژه «حسن» و «ظن» و معنای لغوی آن

حال بعد از بررسی جداگانه‌ی معنای «حسن» و «ظن»؛ این دو واژه را در کنار هم معنا می کنیم. ترکیب این دو واژه به دو شکل، اضافی^۶ و وصفی^۷ صورت گرفته است. آنچه عنوان بحث ماست، ترکیب اضافی این

۱. احمد بن فارس ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ذیل واژه «ظن».

۲. محمد بن مکرّم ابن منظور، لسان العرب، ذیل واژه «ظن»، قاسم بن سلام ابو عبید، الغریب المصنّف ذیل واژه «ظن»،

اسماعیل بن عباد صاحب، المحيط فی اللغة ذیل واژه «ظن»، فخر الدین بن محمد طریحی، مجمع البحرین ذیل واژه «ظن».

۳. علی بن اسماعیل ابن سیده، المخصّص ج ۱۳ ص ۲۶۰. (و الظنُّ بمعنی الحِسْبَانِ و خلاف العِلْمِ و استعمل أيضا لمعنی الیقین)

۴. علی بن اسماعیل ابن سیده، المحکم و المحيط الأعظم، ذیل واژه «ظن». (الظنُّ: شک، و یقین، إلاً أَنَّهُ لیسَ بیقینِ عیان، إِنَّمَا هو یقینٌ تدبّر. فَأَمَّا یقینُ العیانِ فَلَا یقالُ فیهِ إلا عِلْمٌ).

۵. این که جنس «ظن، اعتقاد است» از عبارتی در کتاب تاج العروس استفاده نمودم، آنجا که در تبیین معنای یقین می نویسد: «و الیقینُ: إِزاحَةُ الشَّکِّ و العِلْمُ و تَحْقِيقُ الأَمْرِ، و نَقِیضُهُ الشَّکُّ؛ و فی الاصطلاح: اعتقادُ الشيءِ بأنَّه کذا مع اعتقادِ أَنَّهُ لا یُمْکِنُ إِلا کذا مُطابِقاً للواقعِ غَیرِ مُمکِنِ الرِّوَالِ و القَید، الأوّل: جنسٌ یَشْمَلُ الظَّنَّ، و الثانی: یُخرِجُهُ» تاج العروس من جواهر القاموس؛ ج ۱۸؛ ص ۵۹۶.

۶. به این گونه ترکیب‌ها که نوعی از تعلق کلمه اول به کلمه دوم را می‌رساند، «ترکیب اضافی» گویند؛ به کلمه اول «مضاف» و به کلمه دوم «مضاف الیه» گفته می‌شود. (محمودرضا عصارى، مفاهیم علم نحو (۱)، ص ۱۰۵).

۷. ترکیب وصفی، ترکیب موصوف و صفت است. صفت تابعی است که با بیان صفتی از صفات متبوعش، آن را کامل می‌کند. غلامعلی صفایی، بداءة النحو، ص ۲۳۶).

واژه‌هاست، اما به جهت این که پژوهش ما قرآنی است و ترکیبی که در قرآن آمده است، ترکیب وصفی است، و از طرفی ترکیب وصفی این واژه‌ها طبق آنچه ثابت خواهیم نمود، از مقومات و مقدمات ترکیب اضافی است، لذا به تبیین این ترکیب نیز اشاره می‌نماییم.

عبارت «حسن ظن» مرکب اضافی («حسن»، متعلق به «ظن» است)، و اضافه‌ی آن از نوع اضافه‌ی مصدر به فاعل است (و معنای این عبارت دقیقاً مطابق با اضافه‌ی مصدر، (حسن) به فاعل (ظن) می‌باشد) به معنای نیک اعتقادی، خوش اعتقادی، و به تعبیر روان‌تر که در کتب لغت فارسی آمده است؛ نیک اندیشی، خوش بینی، خوش گمانی، نیکو گمانی^۱ مانند «حسن خلق» که به معنای «خوش خلقی» است. مقابل این ترکیب اضافی «حسن ظن»، «سوء ظن» قرار دارد.

اما عبارت «ظن حسن» ترکیب وصفی است، که در آن واژه «ظن» موصوف به «حسن» شده است، یعنی ظنی که خود آن ظن، متصف به حسن شده است. ترجمه‌ی آن می‌شود «اعتقاد نیکو». در قرآن کریم ترکیب وصفی واژه «ظن» با واژه «حُسن» نیامده است ولی با واژه‌های دیگر مانند: «سوء^۲» (معنای مقابل «حُسن»)، و «جاهلیه^۳» به صورت ترکیب وصفی به کار رفته است و جالب است که در قرآن کریم واژه «ظن» در ترکیب‌ها، فقط به صورت وصفی به کار رفته و استعمال آن به صورت ترکیب اضافی دیده نمی‌شود.

۱،۸،۳،۱،۵ کاربردهای قرآنی واژه «ظن»

برای آنکه بخواهیم تعریف صحیحی از معنای واژه «ظن» در قرآن کریم داشته باشیم، توجه به کاربردهای این واژه که از جمله راه‌های تعریف لفظی و به نظر از صحیح‌ترین و اصولی‌ترین راه‌های دستیابی به معنای واژه است، را مد نظر قرار داده و پی می‌گیریم. بدین منظور برای بدست آوردن کاربردهای واژه در قرآن به کتب خاص لغت قرآن و آیات مشابه متوسل می‌شویم.

از کتب لغت خاص قرآن، راغب اصفهانی، «ظن» را به اعتقاد حاصل از اماره اطلاق کرده است به تعبیری ظن نام مطلق اعتقادی است که بر اساس اماره و دلیل پدید آید، با این توضیح که گاهی اماره قوی می‌گردد که تا حد علم و یقین بالا می‌رود و گاهی ضعیف می‌شود که تا حد توهم و خیال تنزل می‌کند. ایشان برای معنای نخست آیه *الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ* و چند آیه دیگر را شاهد می‌آورد و بر معنای دوم شاهدی از آیات ذکر نمی‌کند اما می‌توان آیه *هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ* ما *ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا* را شاهد آورد. نتیجه‌ای که راغب در معنای ظن می‌گیرد این است که «ظن» به معنای

۱. علی اکبر دهخدا، *لغتنامه دهخدا*، ذیل واژه «حسن ظن».

۲. فتح، ۶. «الظَّائِنِينَ بِاللَّهِ ظَنَ السَّوِّءِ».

۳. آل عمران، ۱۵۴. «يَتَّبِعُونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَ الْجَاهِلِيَّةِ».

۴. بقره، ۴۶.

۵. حشر، ۲.